

*Лілія Мальцева, магістр географії кафедри туризму та готельного господарства
Луганського національного педагогічного університету
імені Т.Г. Шевченка*

ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГІЧНІ УМОВИ ФОРМУВАННЯ ГЕОЛОГО-ГЕОМОРФОЛОГІЧНИХ ПОНЯТЬ У ЗАГАЛЬНООСВІТНІХ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДАХ

У статті досліджується проблема психологічних закономірностей, дидактичних принципів та функцій, а також методики формування геолого-геоморфологічних понять у процесі вивчення фізичної географії.

Постановка проблеми. Сьогодення показує, що успішне розв'язання завдань з формування вчителем географії геолого-геоморфологічних понять є оволодіння ним не тільки основ теорії педагогіки та методики викладання дисципліни, а й уміле використання психологічних закономірностей. У процесі формування понять необхідно керуватися знаннями про психологічні закономірності процесу навчання. Сутність цього процесу полягає у передачі учням узагальненого досвіду, нагромадженого протягом існування людства.

Мета статті. Дослідити у наукових працях процес оволодіння учнями концентрованим соціальним досвідом людства, вивчити результативність пізнання світу власною діяльністю, бажанням, а відтак самостійність – засіб і одночасно результат освіти. Як показав педагогічний експеримент, у процесі організації навчально-виховного процесу з фізичної географії необхідно керуватися психологічними знаннями та закономірностями. А тому тільки враховуючи наукові висновки психологів, дотримуючись педагогічних та методичних умов у процесі формування геолого-геоморфологічних понять, можна досягнути позитивних результатів.

Виклад основного матеріалу. У дидактиці обґрунтовано ряд принципів, на засадах яких базується навчально-виховний процес: науковість, доступність, систематичність, системність, послідовність, наочність, усвідомленість та активність учнів, ґрунтовність знань, вмінь та навичок, зв'язок процесу навчання із життям тощо. Безумовно, застосування цих принципів у навчально-виховному процесі дасть змогу більш ефективно отримувати результати навчання. Але постає питання, а яке місце у навчально-виховному процесі відводиться вчителю у процесі формування понять? Щоб визначити роль та місце, необхідно з'ясувати основні функції процесу навчання, а саме: опис, пояснення, перетворення

дійсності у творчий процес навчання географії.

До задачі опису можна віднести: ознайомлення з явищами, фактами, реальними предметами; з об'єктом навчання взагалі; вказівку на їх суттєві ознаки, властивості та якості, розгляд зв'язків та відносин між ними, і на цій підставі їх упорядковувати, групувати та класифікувати. З цією функцією навчання зв'язані специфічні засоби вербального опису навчального матеріалу, а саме: терміни, символи. За допомогою вербальних засобів образи та уявлення про факти, явища, предмети, які виникають у свідомості учнів, переходять у поняття.

Функція пояснення – це, насамперед, розкриття сутності об'єкта у тих конкретних елементах змісту навчання, які передбачені навчальним предметом та реалізовані у навчальному матеріалі.

Функція перетворення навчального предмету полягає у додатку наукової інформації до явищ дійсності, вона потребує відповіді на питання, одержання деяких результатів.

Сформованість цієї функції проявляється у готовності учнів застосовувати навчальний матеріал як на підставі відомих їм правил, розпоряджень, схем, теорем, законів, формул, так і у плані самостійного конструювання способів розв'язання навчальних завдань, у тому числі проблемних.

Процес навчання С.Л. Рубінштейн розумів як специфічний вид діяльності, в результаті якої людина опановує навичками, знаннями, вміннями. Він бачив цей процес як спільний із процесом розвитку дитини: сприйняття, креативність мислення формується у процесі навчання. Розвиток учнів є результатом засвоєння системи знань. Усвідомлення навчального матеріалу включає в себе процеси мислення та порівняння, зіставлення, аналіз, синтез і узагальнення та конкретизацію, перехід від конкретного до одиничного, від загального до абстрактного –

ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГІЧНІ УМОВИ ФОРМУВАННЯ ГЕОЛОГО-ГЕОМОРФОЛОГІЧНИХ ПОНЯТЬ У ЗАГАЛЬНООСВІТНІХ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДАХ

відповідно до всіх процесів, у яких здійснюється розкриття предметного змісту знань у його більш глибоких і багатосторонніх взаємозв'язках. Основними операціями розумової діяльності він вважав аналіз і синтез [7].

Н.О. Менчинська вважала, що основними операціями аналізу і синтезу є абстрагування і конкретизація, які близько пов'язані зі систематизацією, порівнянням та аналогією. Крім того, вона виділяла такі складні розумові операції, як встановлення причинно-наслідкових залежностей та антипатія (передбачення) [5].

У роботах С.Л. Рубінштейна усі співвідношення та зв'язки знаходять функціональне пояснення щодо етапів, ступенів, рівнів засвоєння знань. Так, він вказував на такі етапи засвоєння знань: сприйняття матеріалу в широкому розумінні цього слова, його усвідомлення, спеціальна робота з його закріплення, і зрештою, оволодіння матеріалом з можливостями застосовувати його на практиці [7].

Розумові дії на перших етапах навчання виражаються у різних видах відтворення навчального матеріалу (сприйняття та пам'ять). У процесі навчальної діяльності учні повинні оволодіти певними знаннями, уміннями та навичками. Знання у дидактичній літературі визначаються як образи об'єктивної дійсності, які виникли завдяки закріпленню та узагальненню об'єктивного змісту психічних утворень, що зберігаються у пам'яті у вигляді уявлень, понять та суджень.

Уміння, як розуміє І.П. Підласий, – це оволодіння способами (прийомами, діями) застосування засвоєних знань на практиці [6]. Вони можуть бути теоретичними і практичними. Саме уміння дають можливість людині оволодіти знаннями, доцільно ними користуватися, прискорювати процес досягнення мети, підвищувати продуктивність своєї роботи тощо.

На основі умінь в психолого-педагогічній літературі виділяють рівні навчальної діяльності, рівні засвоєння навчального матеріалу, а саме:

1. Сприйняття, осмислення та запам'ятовування;
2. Застосування знань у подібних ситуаціях;
3. Застосування знань у нових ситуаціях, які потребують творчого підходу.

Як підкреслив Ю.К. Бабанський, у процесі формування понять активуються психічні процеси сприйняття та пам'яті, що суттєво впливає на продуктивність оволодіння учнями знаннями та уміннями. Що різноманітніше чуттєве сприйняття навчального матеріалу, що міцніше він засвоюється [1].

Якість та міцність знань, умінь і навичок, які

здобувають учні в процесі навчання, формування у них здібностей, інтересів, потреб, переконань значно залежать від вчителя. Важко уявити собі процес навчання без мови вчителя. Його живе слово сприймається більшістю учнів краще за текст підручника. Живе слово вчителя – це найдоступніший спосіб повідомлення знань і формування понять, а також найсильніший за впливом. Через нього можна зв'язати зміст підручника із життям та сучасністю, зробити необхідні доповнення, подати матеріал підручника варіативно, з урахуванням підготовленості учнів. Мові вчителя належить основна функція передачі учням знань, а вміння володіти мовою зумовлює продуктивність навчально-виховного процесу. У процесі формування понять мова вчителя повинна бути емоційною, виразною, точною, конкретно і яскравою. Тільки за цих умов формування понять буде ефективним.

Зі сприйняттям зв'язане запам'ятовування. Тому необхідно враховувати індивідуальну різницю пам'яті учнів, а саме – перевагу слухової, зорової або рухової.

Навчальна діяльність потребує від учня високої та організованої розумової діяльності, яка змінюється відповідно до віку. Так, підліток стає здатним до більш складного аналітико-синтетичного сприйняття предметів і явищ. Збільшується обсяг сприйняття, воно стає більш плановим, послідовним, всебічним. Однак відсутність інтересу, байдужість до матеріалу, який вивчається, призводить до того, що знання підлітка стають поверховими, легкогагими. Підліток у цьому разі не організовує сприйняття, тому воно має випадковий характер. Суттєві зміни у підлітковому віці перетерплюють пам'ять та увагу, які поступово набувають характеру організованих, регульованих, керованих процесів. На відміну від школярів молодшого віку, пам'ять підлітків більш розвинута. Вони краще запам'ятовують словесний та абстрактний матеріал, і загалом, більшою мірою можуть організувати свою розумову діяльність, вміють володіти засобами запам'ятовування.

У середньому шкільному віці у розвитку пам'яті значно збільшується роль відверненого словесного, логічного, значенневого запам'ятовування. У дітей цього віку значно переважає довільне запам'ятовування, однак не зникає й мимовільне. При цьому провідна роль в активній пізнавальній діяльності залишається за довільним запам'ятовуванням. Дослівне завчання, яке ґрунтується на повторенні, не є найпоширенішим. Школярі старшого віку використовують й інші прийоми запам'ятовування

ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГІЧНІ УМОВИ ФОРМУВАННЯ ГЕОЛОГО-ГЕОМОРФОЛОГІЧНИХ ПОНЯТЬ У ЗАГАЛЬНООСВІТНІХ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДАХ

– складання планів, схем тексту, конспектів, виділення та підкреслення основних думок, порівняння з відомим.

Розвиток мислення – це зміна його змісту і форм, які утворюються у процесі пізнавальної діяльності дитини. Вчені виділяють три види мислення: наочно-діюче, наочно-образне і відвернене (теоретичне). Найраннішим є наочно-діюче, коли дитина аналізує та синтезує об'єкти, які пізнає, як руками роз'єднує, розчленовує, об'єднує, співвідносить, пов'язує один з одним ті чи інші предмети. Далі розвиток дістає наочно-образне мислення. У найпростішій формі воно виникає у дітей дошкільного віку. Вони мислять лише наочними образами і не володіють поняттями. Наочно-образне мислення дітей цього віку безпосередньо і повністю підкорене їх сприйняттю, а тому вони не можуть абстрагуватися за допомогою понять від найбільш помітних властивостей предмета, який розглядають. У перші роки навчання в школі, на підставі практичного і наочно-чуттєвого досвіду, у дітей шкільного віку розвивається спочатку у найпростіших формах – відвернене мислення (мислення у формі абстрактних понять).

У школярів середнього і старшого віку цей вид мислення стає особливо важливим. Навчальні задачі зв'язуються з ними у словесній формі, утворюються та використовуються найбільш відвернені поняття. Наприкінці шкільного навчання у дітей формується система понять. Вони починають успішно оперувати не тільки окремими поняттями, а й цілою системою понять. Отже, як вказують психологи, дослідники цієї проблеми – П.Я. Гальперін, В.В. Давидов, Л.В. Занков, Н.О. Менчинська, в психологічному вигляді дітей цього віку частіше долучається активність думки, схильність до міркувань, особлива емоційність та вразливість. Таке поєднання рис різних типів (“художнього” та “розумового”) є основою для формування уявлень та понять [2, 3, 4, 5].

Однак мають місце розбіжності у визначенні ними провідного компонента розвитку мислення. Так, В.В. Давидов зводить розвиток мислення до вміння діяти без наочної опори [3]. Л.В. Занков – до розвитку аналітичного мислення і успіху у формуванні понять [4]. Н.О. Менчинська – до зміни рівня аналізу та синтезу під час розв'язання розумових задач [5]. П.Я. Гальперін – до поетапного переходу від зовнішньої до внутрішньої дії [2].

У структурі загального психічного розвитку людини особливе місце займає образне мислення, яке забезпечує формування узагальнених та

динамічних уявлень. У психологічній науці напрацьовано багато емпіричного матеріалу, який свідчить, що утворення образів, оперування ними розумовою діяльністю з уявленнями є фундаментальною особливістю інтелекту людини. Підтвердження цієї думки можна знайти у роботі психологів В.П. Зінченко, Б.М. Величковського, які говорили про нові візуальні форми, що несуть відповідне смислове навантаження і роблять значення структурованим та видимим. Такий вид діяльності називають візуальним мисленням. На його основі можна побудувати різні концептуальні моделі традиційного навчання та змоделювати образну пам'ять проблемних ситуацій на уроках.

Образна пам'ять оперує уявленнями – образами предметів, явищ, що були сформованими у нашому досвіді. У відповідності з придбанням уявлень із різних сенсорних сфер, образна пам'ять поділяється на зорову, слухову, дотикальну, нюхову. У більшості людей найпоширенішою є зорова й слухова пам'ять. Іноді зустрічаються люди, які володіють так званою ейдетичною пам'яттю. Ейдетичні образи, або наочні образи пам'яті – це результат збудження органів почуттів зовнішніми подразниками.

Проблемі розвитку пам'яті багато уваги приділяв у своїх дослідженнях П.І. Зінченко, а саме вивченню мимовільної пам'яті. Він стверджує, що на мимовільну пам'ять впливають зміст діяльності, її цілі, мотиви, способи. Тому навчальну діяльність учнів треба організувати так, щоб матеріал запам'ятовувався безпосередньо при сприйнятті змісту навчальних текстів. Для цього необхідно школярів навчати спеціальним прийомом логічного сприйняття, запам'ятовування та відтворення знань.

Сприйняття – відбиття у свідомості дитини предметів або явищ при їх безпосередньому впливі на органи почуттів. У ході сприйняття відбувається упорядкування і об'єднання у цілісні образи предметів та явищ. Сприйняття відбиває предмет у цілому, у сукупності його властивостей. За участю аналізаторів у процесі сприйняття розрізняють: зорове, слухове, дотичне, нюхове та ін. Процес слухового сприйняття, взагалі не гарантує якісного засвоєння навчального матеріалу. При слуховому сприйнятті навчального матеріалу засвоюється тільки 15% інформації. У психології та педагогіці спостерігається велика роль почуттєвого, наочного засобів у засвоєнні навчального матеріалу.

Таким чином, розвиток мислення у школярів сприятиме не тільки засвоєнню геолого-геоморфологічних понять, а й компетентнісного

ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГІЧНІ УМОВИ ФОРМУВАННЯ ГЕОЛОГО-ГЕОМОРФОЛОГІЧНИХ ПОНЯТЬ У ЗАГАЛЬНООСВІТНІХ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДАХ

підходу до психолого-педагогічного розвитку особистості.

Висновки. Аналіз філософської, психолого-педагогічної, методичної літератури показав, що наукові поняття відіграють важливу роль у структурі наукових знань. Формування понять – це довгий і складний шлях, що проходить під керівництвом учителя, при великому розумовому напруженні учнів. На наш погляд, у процесі формування понять треба дотримуватися таких послідовних дій, а саме:

1. Організація спостережень одиничних предметів та явищ.
2. Виділення їх суттєвих ознак. Уточнення й закріплення.
3. Визначення поняття.
4. Встановлення зв'язків між поняттями.
5. Оперування поняттями на практиці.

Формування понять буде ефективнішим, якщо навчальний матеріал з географії чітко планувати та викладати його з використанням оптимальних, в тому числі інноваційних методів та форм навчання. До кожної теми розділу і всього шкільного курсу фізичної географії необхідно розробити стандарт знань та структурно-логічні схеми понять, які забезпечать спадкоємність та послідовність їх формування. Вважаємо за необхідне розробити дефініції понять, вони повинні бути чіткими, відповідати сучасним досягненням науки у поєднанні з доступністю. Під час

впровадження нового поняття слід спиратися на життєвий досвід школярів, їх повсякденні спостереження та раніше засвоєні поняття. Використання краєзнавчого матеріалу при формуванні понять підвищить якість засвоєння геолого-геоморфологічних понять фізичної географії.

1. *Бабанский Ю.К. Оптимизация учебно-воспитательного процесса: Учеб.пос. – М.: Просвещение, 1982. – 192 с.*

2. *Гальперин П.Я. Формирование умственных действий и понятий. – М.: Изд-во МГУ, 1965 – 118 с.*

3. *Давыдов В.В. Теория деятельности и социальная практика // Вопросы филос. – 1996. – С. 52 – 62.*

4. *Занков Л.В. Проблема обучения и развития и ее исследования // Развитие учащихся в процессе обучения. – М., 1963. – С. 7 – 68.*

5. *Менчинская Н.А. Проблемы учения и умственного развития школьника. – М.: Педагогика, 1989. – С. 203*

6. *Подласый И.П. Педагогика. Новый курс: Учебник для студ. пед.вузов: В 2 кн. – М.: Гуманит.изд.центр ВЛАДОС, 1999. – Кн. 1: Общие основы процесса обучения. – 576 с.*

7. *Рубинштейн С.Л. О мышлении и путях его исследования. – М.: АПН, 1960. – 147 с.*

В КОЖНІЙ ФРАЗІ – ДУМКА

“Якщо відповідь добра, неважливо, хто дав її.”

М. Фуллер

“Іноді поблажливість буває сильніша за строгість.”

Дж. Вашингтон

“Розумна людина подеколи поспішає, та нічого не робить поспіхом.”

Ф. Честерфілд

“Слово ранив швидше, ніж лікує.”

Й. Гете

